

CSIZMADIA ERVIN

A reformmarxizmustól az ellenelméletig és az ellenhatalomig. A magyar demokratikus ellenzék

A magyar demokratikus ellenzék történetét elég sokszor volt módom feldolgozni (kötetekben Csizmadia, 1995, 2001 és számos tanulmányban is 1990, 1991, 1997, 1998, 2015). Ezekben az írásokban szinte kivétel nélkül foglalkozom az előzményekkel, de a legrészletesebben első, 1995-ös munkámban. Már ott 1968 és 1988 közé teszem az ellenzék legfontosabb éveit.¹ Itt szeretném összefoglalni mindazt, amit a témáról ma az ötvenedik évfordulót követően gondolok, és a tanulmány vége felé az újabb nemzetközi szakirodalomra támaszkodva kitágítom az elemzést, és az 1968 utáni filozófus-disszidenciát új problémafelvetések tükrében vizsgálom.

Bár a demokratikus ellenzék tényleges története az 1970-es évek második felében kezdődik, és az 1980-as években bontakozik ki a maga teljességében, egy tágabb perspektívában e történet részét képezik a 60-as évek, 1968 és a 70-es évek eleje is. E korai időszakban a későbbi demokratikus ellenzék két releváns csoportját, a *Lukács-iskolát* és a *Lukács-óvodát* állítom a vizsgálat középpontjába, s e viszonylag szűk kör felnövekedésére, szocializációjára, társas és ideológiai fejlődésének néhány elemére koncentrálok. Nevüket a Lukács Györgyhez fűződő viszonyuk alapján kapták.² Iskolának azt a csoportot nevezzük, amelynek tagjai az 1960-as években 30-as években járó filozófusok, s Lukács közvetlen tanítványainak számítanak. Óvoda pedig az a kör, amely kezdetben egyetemi hallgatóként, a 60-as évek végén fiatal értelmiségiként az Iskola képviselőinek valamely ágához – szintén tanítványként – kapcsolódik.³

Fontos tehát itt azt jelezni, hogy a demokratikus ellenzék előtörténetében ez a *generációs* mozzanat is meghatározó jelentőségű; a közös marxista indíttatás mellett a különböző nemzedéki élményekből eltérő filozófiai és politikai álláspontok következnek. Látjuk majd, hogy az 1968-as eseményeknek is más és más olvasata lesz a két csoport tagjai számára. Végso tanulsága az lesz ennek az elemzésnek, hogy bár

¹ 2018-ban – az 1968-as események ötvenedik évfordulóján – az MTA Filozófiai Intézete rendezett egy konferenciát *1968 és a magyar filozófia* címen. Ezen a rendezvényen magam is részt vettem, és tartottam is egy előadást „A magyar demokratikus ellenzék kialakulásának első stációi: 1968 és 1973” címmel. Ez nagyjából azt a szemléletet és megközelítést tartalmazza, amelyet az alábbiakban is képviselni fogok.

² Lukács Györgyről és főként kései szerepéről lásd: Krausz szerk., 2010.

³ A Lukács-iskolának két jól elkülöníthető ága volt. Az egyik a Fehér Ferenc és Heller Ágnes nevéhez köthető szárny. A másik a Márkus György által fémjelzett. Bővebben: Csizmadia, 1995. Monográfia, 19-37.

az iskola tagjai (már csak életkori okokból is) a 60-70-es évek fordulóján jóval ismertebbek és befolyásosabbak, mint az óvoda tagjai, 70-es évekbeli fokozatos marginalizálódásuk nyomán a filozófusi létformától nem jutnak el a gyakorlati politikai létforma, professzionális a politikai disszidencia felé.⁴ A demokratikus ellenzék mozgalmának tényleges létrehozatalára így az óvoda tagjai vállalkoznak.

De vajon mit is fejez ki a demokratikus ellenzék létrejötte? S miért, milyen szempontból korszakhatár 1968? Ezekre a kérdésekre, *Immanuel Wallerstein* és *Ivan Krastev* egy-egy rendkívül érdekes munkáját segítségül hívva, a tanulmány végén, az utolsó részben válaszolok. Az első részben az elemzés témájául választott értelmiségi csoportok ideológiai, szocializációs és interperszonális dimenzióját vázoló fel. A második részben azt nézem meg, milyen módon hatott az iskolára és az óvodára a két 1968, Prága és Párizs. A harmadik részben a 68 utáni (68-ból mintegy következő) korai önszerveződésről esik szó, végül az említett kérdésre keresem a választ: mi lett az óvodával és miképpen határozható meg 68 öröksége, illetve ennek az értelmiségi körnek a jelentősége a magyar és a nemzetközi szellemi és politikai életben?

A kritikai marxizmus két generációja 1968 előtt: ideológiai reneszánsz, szocializáció és belső viszonyok

Amint Nyugat-Európában 1968 „kettős lázadás” (egyfelől a kapitalizmus létező formája, másfelől a szülők nemzedéke ellen (Crouch-Pizzorno szerk., 1978), úgy Magyarországon semmiféle lázadásról nem beszélhetünk. A kapitalizmus ellen nem lehetett lázadni, merthogy azt még csak hírből ismerték. A szocializmus ellen pedig azért nem lehetett lázadni, mert az 1956 után létrejövő rendszer nagyon is figyelt arra, hogy ne kövesse el az 1956 előtti hibákat, s demobilizálja, passzivitásban tartsa az embereket. Ez utóbbit segítette az 1960-as évek eleje óta tartó konszolidációs és életszínvonal-javító politika. *Szabó Miklós* – aki maga is a demokratikus ellenzék tagja volt – egy tanulmányában azt írja: „*konszolidált körülmények között nem legitimált rendszerek nagyobb mértékű engedelmisséget érnek el, mint a demokratikus legitimáció*” (Szabó, 1989: 281). Ezt a megállapítást mintha az 1960-as évekre szabták volna: a konszolidálódás – ha legitimációt nem is – nagyfokú társadalmi engedelmisséget, konformitás-készséget eredményezett.

⁴ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1973. május 8-án hozott határozatot „néhány társadalomkutató anti-marxista nézeteiről”. A szóban forgó személyek: Hegedűs András, Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály, Márkus Mária, Kis János és Bence György. Lásd: Csizmadia, 1995. Dokumentumok, 47-59.

De ahogyan nem volt lehetséges a rendszerrel szembeni lázadás, ugyanúgy igaz ez a szülők nemzedékével szembeni lázadásra is. Ez utóbbihoz ugyanis egy masszív társadalmi fundamentum kellett volna – ma úgy mondanánk: a civil társadalom önszervező képessége. Ennek sem voltak meg a minimális feltételei.⁵ Így egy sajátos, kelet-közép-európai történet bontakozik ki a szemünk előtt, amelyben nincsenek nagy makropolitikai és makrotársadalmi csoportmozgások, ami pedig van helyettük, az a *mikroszférában*, annak is a rejtett szférájában, a második nyilvánosságban zajlik.

Történetünk főszereplője két mikro-csoport tehát, amely a 60-as években már kellő szellemi felkészültséggel és bizonyos fokú tekintéllyel rendelkezik. Mivel a korai konszolidáció körülményei között természetesen lehetetlen lett volna nagy ívben eltérni a hivatalos ideológiától, ez a mikro-szerveződés a marxizmus ideológiájának égíse alatt történik, két marxista, vagy – a korszakban meghonosodott kifejezéssel – reneszánsz-marxista csoport részvételével (Csizmadia, 1995, Monográfia: 19-20). De a marxizmus közös elfogadásán túl fontosak az iskola és az óvoda közötti, az óvodán belüli és az óvoda és más csoportok (például a maoisták) közötti különbségek. Ahogyan az mikro-csoportoknál lenni szokott, lételemük a belső, egymással folytatott vita.

Talán megkockáztatható az a megállapítás, hogy a filozófia azért válhatott ekkoriban „erjesztő” tudománnyá, mert a konszolidációs politikának nem mondott ellent, hogy a marxizmust igyekezzenek átértelmezni. A munkásmozgalom és a magyar filozófiatörténet „nagy harcosa”, *Lukács György* pedig ehhez biztosnak vélt háttérrel jelentett a korabeli politikai vezetés számára. A korszak politikai vezetése úgy érezhette, ha lazulás és erjedés is van a filozófiában,⁶ de ez épp azért tartható kézben, merthogy a kommunista mozgalom egy kipróbált harcosa áll a filozófiai mozgások élén, aki maga az MSZMP hivatalos politikáját követi. Lukács tekintélyt jelentett, ugyanúgy, ahogy a szociológia tudományának élén *Hegedűs András*, volt miniszterelnök is.⁷

Nézzük most már egészen röviden a Lukács-iskolát és az -óvodát alkotók névsorát. Az iskolát azok a filozófusok fémjelezték, akikről a lábjegyzetben említett PB-határozat is szól, a Lukács-óvodát pedig azok, akik a 60-as évek elején kezdték meg egyetemi tanulmányaikat. Velük készült interjúkból tudjuk, hogy a későbbi óvoda

⁵ A demokratikus ellenzék mozgalmán túlmutató civil társadalom jóval később, az 1980-as évek közepén kezdi megszervezni magát. Erről a folyamatról nagyon érdekes látéleletet adnak a korszak reprezentatív folyóiratának, az *Ifjúsági Szemlének* az évfolyamai.

⁶ Könyvemben ezt a folyamatot „filozófia pluralizálódásaként” írom le. Csizmadia, 1995, Monográfia, 21-24.

⁷ Uo. 25-28.

nemzedéke már a középiskolában megismerkedett a marxizmussal, közte Lukács György hozzáférhető műveivel, sőt volt, aki – nem kis részben a Lukács elleni 1958-59-es hajszra hatására – egyenesen Lukács követőjének nevezte magát már ekkor is.⁸ Mások nem annyira Lukács személyéhez vagy a marxizmus elméletéhez kötődtek, inkább egy *ideális kommunizmus* eszméjéhez.⁹

*Fontos különbség volt a családi háttér is. A csoport egyik része szinte „családi alapon” szívtá magába a marxizmust. Ezek a fiatalok – neveletésüknek megfelelően – nemcsak a munkásmozgalom belső ügyeivel ismerkedtek meg, de sok esetben elitiskolákba is jártak – Kis János például a Gorkij iskolába.¹⁰ Fontos, a későbbi óvodisták számára fokozatosan föltáruló motívum volt maga a zsidó identitás, illetve annak megtalálás is, az azonosulás módja. A csoport másik részének családjában viszont nem voltak munkásmozgalmi és marxista hagyományok, ezért életük miliójét polgárinak nevezhetjük. A hatvanas évek filozófiai reneszánszában és kommunisztikus illúzióiban éppúgy osztoztak a munkásmozgalmi, mint a polgári környezetből érkezettek. Sőt számos esetben olyannal is találkozunk, amikor a családi háttér kifejezetten *antikommunista-polgári-liberális* volt.¹¹*

Persze a marxizmus *különbő* értelmezései, nem elsősorban azon az alapon álltak, hogy ki honnan, milyen családból érkezett. A legfontosabb választóvonal – amely egészen a hatvanas évek végéig, a hetvenes évek elejéig húzódott – e nemzedéken belül az *ideális kommunisták és a marxizmus reneszánszát vallók* között húzódott meg. A hatvanas évek egyetemi közéletében ennek megjelenése volt a *maoista*, illetve a *kritikai marxista* szárnyak kialakulása. Mai szavakkal úgy is mondhatnánk: voltak, akik inkább egy *akcionista* típusú idealizált kommunizmus eszményét vallották; míg mások inkább a marxista *teória megújítását* tekintették fő feladatuknak.

A budapesti bölcsészkaron a 60-as évek elejétől erős szellemi pezsgés indult. 1961-ben kezdett az a filozófia szakos évfolyam, amelynek a későbbiekben meghatározó szerep jutott az *ifjúlukácsista* mozgalom létrejöttében. Erre az évfolyamra járt *Bence György, Bertalan László, Altrichter Ferenc, Tímár Árpád* és sokan mások. Az 1962-ben induló évfolyamon találjuk *Kis Jánost, Ludassy Máriát, Erdélyi Ágnes, Solt Ottiliát, Zsillé Zoltánt, Juhász Pált* (utóbbi hárman később a szociológia felé mozdultak el) és *Endreffy Zoltánt*. Ide járt még *Fodor Géza, Lakatos András, Várady*

⁸ Lásd: Interjú Kis Jánossal. Csizmadia, 1995. Interjúk, 94.

⁹ A korabeli Kölcsey gimnáziumba járókat (Dalos György, Pór György, Kovács András, Laki Mihály) említhetjük e csoport tagjaiként.

¹⁰ Kis János-interjú id. mű.

¹¹ Példának említhetem Radnóti Sándort vagy Kovács András.

Szabolcs, Pap Mária és Hamburger Mihály. Ők mindenekelőtt *Márkus György* tanítványának tekintették magukat.¹² (*Kenedi János* „tisztületbeli tagja” lett a csoportnak, bár soha nem járt egyetemre).

De nem csak a Lukács-óvoda munkásmozgalmi és polgári háttérrel rendelkező tagjai között zajlik vita a 60-as években, hanem az ifjúlukácsisták és a hozzájuk ekkor nem kötődő, sőt velük szembenálló *maoisták* között. A lukácsizmussal ellentétben a maoizmus erősen nemzetközi jelenség ekkor: a *kínai-szovjet vita*, illetve a *Vietnam-szindróma fontos ebből a szempontból.* *Dalos György* a résztvevő hitelességével (igaz, önironikus-irodalmi formában) földolgozta a magyarországi maoizmus történetét, az érdeklődő az ő könyvéből tájékozódhat.¹³ Ellentétben az ifjú Lukács-követőkkel, akik elsősorban elméleti kérdésekkel foglalkoztak, a maoisták a korabeli gyakorlattal is. Olyannyira, hogy számukra a *kínai modell mint a* fennálló hazai állapotok *gyakorlati alternatívája* jött számításba. Ahogy az ifjúlukácsisták számára Márkus (és rajta keresztül Lukács) egy, a valóság leírására hitelesen alkalmas *elméleti* alternatívája volt a hivatalos ideológiának, de az „akcionista” Kína-barát fiatalok a *szovjet modellt* tekintették meghaladandónak a *kínai* nevében. A maoisták nem azért bírálták a fennálló állapotokat és ideológiát, mert azt *szektásnak* tartották, hanem azért, mert az egész rendszert *revizionistának*, a forradalom elárulójának tekintették. A maoizmus, mint a *tiszta kommunista forradalmiság* mozgalma jelentkezett, nem igazán volt köze ahhoz a nyugati értelemben vett maoizmushoz, amely már a kínai kulturális forradalom mítoszából nőtt ki (a Marx-Mao-Marcuse jelszavak közé a kulturális forradalom okán kerülhetett be Mao).¹⁴

A magyarországi maoizmus azonban inkább az *osztálinizmus*hoz kapcsolódott, s a bölcsészkarai maoisták ultrabalosságuk miatt kerültek szembe a Lukács-óvodával.

Mindebből a rövid áttekintésből is láthatjuk: az egyetemi élet Magyarországon nem radikalizálódik és politizálódik, a pezsgés megmarad a gondolatok és teóriák szintjén. Mindez nem azt jelenti, hogy akár a Lukács-iskola, akár az -óvoda ne követné a nemzetközi fejleményeket, s ne lenne tájékozott a nyugat-európai fiatalság háborúellenes mozgolódásáról, vagy épp a kulturális forradalom kínai eszméjéről. 1968-ra pedig már azt látjuk, hogy a két mikro-csoport tagjai tovább fejlődnek korábbi önmagukhoz képest, és nagyon is erős, kritikailag gondolkodó kortársai és elemzői lesznek az 1968-as eseményeknek kapcsolatban.

¹² Kis János id. interjú, 95.

¹³ Dalos György: Hosszú menetelés – rövid tanfolyam. Magvető Kiadó, 1989.

¹⁴ Vö. Gouldner, 1980.

1968 hatása a Lukács-iskolára

A 60-as évek elejétől 1968-ig különösebb politikai felhang nélkül zajlottak a viták a különböző csoportok között. Persze, hogy az idősebb és a fiatalabb lukácsistáknak volt véleményük a nemzetközi és a hazai politikáról. De kellett valami külső kiváltó ok, valami egyértelmű motiváló tényező, amelynek révén ezek a csoportok vagy közülük legalábbis egy szűkebb mag, nagypolitikai horderejű állásfoglalásokat tesznek. Ez a külső hatás egyértelműen a két 1968 (Kelet: prágai tavasz, Nyugat: diákmozgalmak) volt. 1968 átrendezte a Lukács-iskola és a Lukács-óvoda közötti viszonyokat, s mindkét csoportnak a politikai rendszer egészéhez való viszonyát.

Mindkét 1968-nak nagy volt a hatása és mindkettő tavasszal kezdődött. Az egyik a Nyugat-Európa nagyvárosaiban kirobbanó elemi erejű diákmegmozdulások (Seidman, 2004); a másik a prágai tavasz reformmozgalma. (Williams, 1997; Bischof, 2010). Mindkét esemény elbukása nagy hatással volt a két nemzedékre, mintegy ezek az események teremtették meg, alakították őket, mint az utókor számára identitásukkal azonosítható külön értelmiségi csoportokat. Nyilván az életkori különbségek okán is, a két csoport nem egyformán reagált a két 1968-ra. Míg a Lukács-iskola tagjai mindkét 68 mellett kiállnak (bár a prágai tavaszt elítélő nyilatkozatuk vált igazán súlyossá); addig a Lukács-óvoda képviselői elsősorban az elbukott párizsi események hatásait elemzik.

A prágai bevonulást ellenző híres korčulai nyilatkozatban, 1968. augusztus 21-e után tiltakozó nyilatkozatot tettek közzé az események idején éppen a jugoszláviai korčulai szabadegyetemen tartózkodó magyar marxisták-lukácsisták, (*Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Soós Vilmos és Tordai Zádor*). A nyilatkozat a következőképpen szól: „*Mint a szocialista rendszer fejlődéséért felelős marxisták és kommunisták, úgy véljük, hogy a Varsói szerződés bizonyos tagállamainak beavatkozása komoly veszélyt jelent a szocializmus fejlődésére és a marxi elmélet megújulására, amely az utóbbi időben kezdődött meg. Bármilyen következményeket von is maga után, kötelességünknek tartjuk, hogy mindent megtegyünk a hiteles szocializmus és a tényleges szocialista demokrácia fejlődésért*”.¹⁵

Az aláírók ekkor valamennyien kutatóintézeti állásban lévő személyek, s velük szemben bár születnek retorziók, de a megtorlás ekkor még viszonylag enyhe, tekintve hogy az *MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának (TKKO)*

¹⁵ A korčulai nyilatkozatot 1968. augusztus 24-én leközlölte az újvidéki Magyar Szó. Vö. Csizmadia, 1995. Dokumentumok, 13.

jelentése nem tartotta időszerűnek a súlyosabb adminisztratív fellépést a „revizionistának” tekintett csoporttal szemben. A korçulaiak és társaik „megúszták” állami fegyelmi büntetéssel, a külföldi utazástól való eltiltással, a Pártból való kizárással, ám egyelőre tovább folytathatták intézeti munkájukat. A 1968. augusztus 21-i tiltakozás nyomán egyedül az 1955-56-ban miniszterelnök, 1968-ban szociológusként dolgozó Hegedűs Andrást bocsátották el.¹⁶

Ha az egyes kutatóintézetek vezetésében ekkor még nem is történtek tömeges változtatások, a politikai vezetés gondoskodott arról, hogy a kutatási profilok a korábbinál jobban kövessék az MSZMP hivatalos ideológiáját, illetve a kanonizált marxista megközelítést. Ennek érdekében új kutatási centrumokat (*MSZMP Politikai Főiskola, Társadalomtudományi Intézet*) hoztak létre és a két „eretnek” intézmény, az *MTA Szociológiai* és a *Filozófiai Intézet* munkatervét pedig erősebb kontrollnak vetették alá.¹⁷ A Szociológiai Intézet új munkatervében például a következő fő témák szerepeltek: a szocializmus társadalomstruktúrájának vizsgálata; a szervezetek társadalmi jelenségei; a magyar településstruktúra; a marxista szociológia elméleti problémái; a modern polgári szociológia kritikai értékelése.¹⁸ A Filozófiai Intézet tervében megkülönböztettek *kollektív* és *egyéni* munkákat. A *kollektív* kutatási témák a következők: demokrácia és társadalmi struktúra; marxista személyiségelmélet; mindennapi élet; a modern művészetek; a modern polgári ideológia kritikája; valláskritika; dialektikus logika. *Egyéni* munkák: Vajda Mihály: *A fasizmus jelensége*. Márkus György: *Tudásunk fundamentuma*.

A korçulai nyilatkozat előzmény nélküli volt, s előzmény nélküli az is, hogy társadalomkutatók egy szűk köre tiltakozásával felmondta a hatalom és az értelmiség közötti laza lojalitási kapcsolatot. Az idősebb nemzedék pedig 1968 után sem állt meg, sőt az 1968 előttinél jóval bátrabb fellépések jellemzik munkájukat. Itt ismét visszaautalok Lukács György személyére, aki ekkor utolsó éveit élte. A Lukács-iskola tagjai *a prágai tavasz bukása után rábeszélék Lukácsot, foglalja össze a marxizmus reneszánszára vonatkozó politikai tanulságokat*.¹⁹ Lukács ezt meg is teszi. Szerinte 1968-ban és azután is döntő kérdés a marxizmus helyes alkalmazása, de nem pusztán a belső, szaktudományos vitákban, hanem a makropolitikában is. A marxizmus rene-

¹⁶ Az 1968 utáni megrendszabályozásokról lásd: Csizmadia, 1995, Monográfia, 33-37.

¹⁷ Ez a két intézet adta az 1968-as „renegát” aláírókat.

¹⁸ Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának 1969. április 24-ei javaslata a Szociológiai Kutatócsoport és a Filozófiai Intézet Munkatervéről. Csizmadia, 1995. Dokumentumok. 24-29.

¹⁹ A *Demokratisierung heute und morgen* című szövegről van szó, amely később, Heller Ágnes szöveg-helyreállító munkája révén jelenik meg, 1985-ben. Lásd: Csizmadia, 1995, Monográfia, 467.

szánszának – s ez Lukács és nyomdokán az iskola szinte kiinduló premisszája is volt – ki kell terjednie az *állampolgár mindennapi* létének szférájára is. De nemcsak *kiterjedésről*, hanem *kiterjesztésről* is szó van, ezt pedig valakiknek kezdeményezniük, vezérelniük kell. De abban, hogy *ki* lesz a „kiterjesztő” már eltérés volt Lukács és tanítványai között. Lukács számára 1968 után a demokratizálás a fő kérdés, ám, ahogyan írja „*a szocialista tartalmú demokratizálódásra irányuló mozgalom ma csak »kívülről« irányítva, nem pedig spontánul léphet be az érdekelték tudatába*”.²⁰ A lukácsi elgondolásban a társadalomnak van ugyan önmozgása, de *nem elegendő*, ezért a *kommunista párt* lehet az, amely mozgatója és vezető ereje a demokratizálódásnak.²¹ Lukács kései írásának alaptézise tehát, hogy a társadalom demokratizálódása minden nehézség ellenére továbbra is a párt vezető szerepével *valósulhat meg*, s semmi ok nincs arra sem, hogy lemondjanak a párt ideológiájáról, a marxizmusról.

A Lukács-iskola képviselői viszont – érthető okokból – kritikusan nézték a kéziratot, egyesek kétségbeejtőnek tartották,²² de nem azért, mert a marxizmustól eltávolodtak volna. Az iskola 1968 után marxista volt még, de már nem volt reformer, és – a rendszer keretei között – egyáltalán nem voltak politikai ambíciói. A Lukács-tanítványok úgy ítélték meg: Lukácsnak a marxizmus rekonstruálására tett kései kísérlete inkább dekonstruálás. Vajda Mihály például – a tanítványok közül elsőként – 1975-ben mondta ki, hogy már nem marxista. Összességében az 1968-as rendteremtés nyomán nagyrészt abbamaradt az 1968 előtti vitáknak az a vonulata, hogy *pluralizálható-e és ha igen, hogyan a marxizmus*. A marxista szerzők publikálhattak, a legkülönbélebb nézetek láthattak napvilágot ezután is, csak éppen abbamaradt a vita anélkül, hogy a vitapartnerek alaposan megvitatták volna a témát. 1969 januárjában hiába írja a rendszer elismert filozófusának számító *Tőkei Ferenc*: „*Ha valóban a marxizmus egységének helyreállítása a célunk, akkor a lényegbevágó elméleti vitákat végig kell vinni*”,²³ a Lukács-iskola tagjai ebben a vitában nem kívántak már részt venni.

Szemben a lukácsi intenciókkal, az iskola reprezentánsainak írásaiban nem esett szó arról, hogy a pártnak kellene a demokratizálódást „előmozdítania”, s a marxizmusnak mintegy „politikai erővé” kellene válnia. Vajda Mihály tette a legpolitikusabb megjegyzést, amikor az ún. társadalomontológiai vitában azt írta: elhibázott az a

²⁰ Lukács A demokratizálódás jelene és jövője című munkájában beszél erről. Lásd: Lukács, 1988: 192.

²¹ Uo.

²² Vajda Mihály közlése, Csizmadia, 1995, Monográfia, 467.

²³ Hogyan ítéli meg a filozófiai vitákat? A Társadalmi szemle körkérdésére Tőkei Ferenc válasza. Társadalmi szemle, 1971. január.

célkitűzés, amelyik „*el kívánja választani a szociológiát a politika tudományától*”.²⁴ Az iskola azonban jórészt nem foglalkozott politikával, viszont megőrizte a marxizmus reneszánszának egyik meghatározó gondolatát, azt, hogy a mindennapi élet egészének átalakítására van szükség: nem pusztán az *objektív*, hanem a *szubjektív* elidegenedést is le kell küzdeni.²⁵

Ennek a szellemiségnek a folytatása volt Heller és Vajda: *Családforma és kommunizmus* című cikke is,²⁶ amelyben a következők állnak: „*a termelés viszonyainak kommunisztikus átalakítása, továbbá a hatalmi struktúrájának osztársadalmi és helyi igazgatási struktúrává való átépítése csak úgy mehet végbe, ha tudatosan forradalmi intencióink egyszersmind a mindennapi érintkezési formák átalakítására is irányulnak*”. Nem a családot kell fölszámolni, hanem a *családstruktúrát* kell megváltoztatni, mert „*a család forradalma nélkül a kommunizmus irányába történő osztársadalmi struktúraváltások nem lehetnek irreverzibilisekké. Az új típusú pszichikus karakter kialakulása ugyanis csak itt következhetik be.*”

Ezen írások sorába tartozik Hegedűs András és Márkus Mária dolgozata is.²⁷ A szerzők szerint az 1968-ban kibontakozó *individualizációs* tendenciák ellensúlyozására új *humanizáló* közösségekre van szükség. „*A humanizáló közösségek kialakulása szükségszerűen összekapcsolódik a valóságos társadalmi kontrollért küzdő mozgalmakkal, amelyeknek egyik legfőbb sajátossága, hogy nem szabad és nem is kell szervezetté válniuk, miután nem az a céljuk, hogy átvegyék a szakigazgatás funkcióit, hanem a tömegek ellenőrzése alá igyekeznek azt helyezni.*”

Az ifjúlukácsisták 1968-élménye és a forradalmi reformok teóriája

Az *ifjúlukácsisták* 1968 augusztusa után irodalomelméleti és nyelvfilozófiai elemzésekkel kísérleteznek, de igyekeznek valamiféle *politikai* láteteletet is készíteni a *diáklázadások utáni* helyzetről és a tanulságokról. A továbbiakban csak a politikainak is tekinthető megnyilvánulásokra koncentrálok. A Lukács-óvoda önmeghatározása szempontjából kulscikknek tekinthető *Kis János: Rejtett forradalom – Franciaország május előtt és után* című írása.²⁸ Ez a cikk a demokratikus ellenzék későbbi története szempontjából is figyelemre méltó fölvetéseket tartalmaz.

²⁴ Vajda Mihály: Legyen-e kritikai szociológia? Társadalmi Szemle, 1969. február, 73.

²⁵ Heller Ágnes: Üdvözüléstan-e a marxizmus? Új Írás, 1968. november, 104.

²⁶ Kortárs, 1970. október, 1655.

²⁷ Közösség és individuum. Kortárs, 1970. december, 1933.

²⁸ Új Írás, 1969. február.

A szerző egyik kiinduló megállapítása, hogy ellentmondás tapasztalható az 1968. májusi tömegmozgalom nézeteinek és harci formáinak *antikapitalista* éle és a mozgalom követeléseinek „békebeli” jellege között. Ebben az ellentétben a hatvanas évek „új munkásosztályának” (Serge Mallet) dilemmája tükröződik. Míg korábban a munkásmozgalmak az elviselhetetlen *életkörülmények* ellen szerveződtek, és az anyagi javak igazságosabb elosztását célozták, addig a hatvanas évekre megváltozott a helyzet: az *autonóm emberi tevékenység* megvalósítása vált a legfontosabb céllá.²⁹ Ez a cél antikapitalista (hiszen a létező kapitalizmus modelljének elutasításából indul ki), de nem *forradalmi*; nem megdönteni kell a kapitalizmust, hanem a *forradalmi reformok* politikáját kell alkalmazni.³⁰ Arról volt tehát szó, hogy az antikapitalista és antiforradalmár mozgalmaknak új stratégiát kell találniuk, olyat, amelyik „nem érinti sem a fennálló tulajdonviszonyokat, sem az állambatalom jellegét. De gyökeresen különbözik a reformizmus politikájától.”³¹ De vajon mi a különbség a szimpla – és elvetett – reformizmus és a *forradalmi reformok* között? A reformizmus politikája tudomásul veszi a tőke működési logikáját, és csupán arra törekszik, ami az így meghatározott kereteken belül elérhető. A forradalmi reformok politikája viszont „a tőke logikájával egy ellentétes logikát állít szembe. Eredménye ezért a lappangó konfliktusok felszínre hozása, a termelők és a termelési szervezet közötti összefüggés kielezése.”³² Ez a második „logika” az üzemek, munkahelyek felől épül ki, mert a szerző szerint ebben a szférában kell először megragadni a hatalmat, amely aztán átlendülhet az *össztársadalmi* hatalom síkjára. A két logika között *állandó konfrontációra* van szükség, mert „csak egy állandó konfrontáció, a társadalmi feszültségek tőkés-manipulatív szembesítése a dolgozók hatalmát kiterjesztő megoldással tudatosíthatja a szocializmus szükségességét.”³³

A fentiekben igyekeztem egészen röviden összefoglalni *három* lehetséges reagálási mód néhány elemét 1968 többszörös kudarcára: Lukácsét, a Lukács-iskoláét és az ifjúlukácsistákét. 1. Lukács György (fentebb idézett) kéziratoss állásfoglalásában próbálta összeegyeztetni a *párt vezető szerepét és a marxizmus reneszánszára* épülő szocialista demokratizálódás perspektíváját. 2. A Lukács-iskola Heller-Fehér szárnya 1968 előtt a szocializmus egy humanizált változatát képviselte, de 1968 után ezt a

²⁹ Uo. 94.

³⁰ A forradalmi reformizmus emlékeztet bennünket Bibó István „határolt forradalom” kategóriájára, ami Kis János és Bence György tanulmányában is megjelenik a Bibó emlékkönyvben. Lásd: Bence György – Kis János, 1991.

³¹ Kis: Rejtett forradalom..., d. cikk, 95.

³² Uo. 96.

³³ Uo. 95.

koncepciót földadta, s a továbbiakban nem tekinteti feladatának a marxi rendszer *végző* kérdéseinek kritikai analízisét. Ezzel szemben a Lukács-iskola másik ágához tartozó Márkus György 1968 után már azt kezdi el vizsgálni, *hogy egyáltalán lehetséges-e reneszánsz marxizmus*.³⁴ 3. A Lukács-óvoda (elsősorban Bence és Kis) számára 1968 után szintén a marxizmus további szerepének vizsgálata vált a legfontosabb tisztázandó kérdéssé. De – mint Kis János Rejtett forradalom című tanulmányában láthattuk – az óvoda Márkus-követő ágának ebben az időben már megjelent egy *politikai-filozófiai* érdeklődése is. Az írásban már nem az volt a kérdés, hogy a marxizmus – elvontan – milyen szerepet játszott és játszhat a diákmozgalmak Franciaországában; az érdeklődés erősen *empirikussá* vált, és arra összpontosított, hogy levonja a diákmozgalmak és az új munkásosztály létrejöttéből fakadó gyakorlati következtetéseket. A marxizmus közeledés módja még nem szorult végérvényesen háttérbe, de az absztrakt filozófiai elemzési mód mellett egy *politikai* és – az *Überhaupt-ban* – egy *gazdasági* aspektus is emancipálódott.³⁵ Megindult a *politikáról való gondolkodás* intenzívebb korszaka.

A politikáról való gondolkodás intenzívebbé válása persze nem azt jelentette, hogy a lukácsisták már a 70-es évek elején direkt politikai tevékenységbe kezdtek volna. A direkter politikizálás korszaka, majd csak az 1970-es évek második felében kezdődik, ez a korszak azonban már kívül esik e dolgozat határain. Inkább beszélhetünk arról, hogy a fiatal marxisták – 1968-tól inspirálva – azzal a kérdéssel kezdenek foglalkozni, hogy *van-e a reneszánsz marxizmusnak, a praxisfilozófiának* (ahogy akkoriban a marxizmust gyakran nevezték) *társadalmi címzettje*, azaz vannak-e olyan társadalmi csoportok, amelyek *szubjektumai* a praxisfilozófiának.

1968 után: az összekovácsolódás terei

Nem lenne teljes a magyar demokratikus előtörténetének vázlatos áttekintése, ha ne ejtenénk szót a Lukács-óvoda 1968 utáni társas életének néhány tényszerű összefüggéséről. Ezt a szűkítést már csak azért is kell alkalmaznunk, mert – mint láthattuk – az iskola tagjai 1968 után inkább távolodtak, mint közeledtek a direkt politikai szerepvállaláshoz, ebből adódóan társas életük nem olyan gazdag, mint saját tanítványaiké, akik viszont lételemüknek tekintették, hogy kialakítsák az együtt-gondolkodás terepeit. Természetesen kezdetben nagyon laza formában jártak össze azok

³⁴ Lásd Erről interjúmat Márkus Györggyel. Csizmadia, 1995, Interjúk: 13-26.

³⁵ A Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan? (rövidítve csak *Überhaupt*) című kritikai gazdaságtani művet Márkus György, Bence György és Kis János írta. Lásd erről: Csizmadia, 1995, Monográfia: 53-57.

a fiatal értelmiségiek, akik már a 60-as években is ismerték egymást. De ezeket a laza önképzőköröket mégis a belső disszidenssé válás első intézményes kereteinek kell tekintenünk. kell megemlíteni.

A Lukács-óvoda önképzőköri megszerveződése és működése is afféle kísérletzetetésnek, „kereteken kívüli” létezésnek volt tekinthető. Az önképzőkör gondolata persze nem volt új, hiszen lakásszemináriumok, tudományos diákkörök a hatvanas évek közepétől működtek. A különbség a 68 előtti és utáni önképzőkörök között, hogy míg 68 előtt az önképzőkörök az értelmiség *természetes* együttlétének formái voltak, addig 68 után a háziszemináriumok *választott* létformává váltak, nagyrészt konspirációs szabályok szerint szerveződtek. Ilyen szempontból két önképzőkörrel kell röviden megemlékezni: a *Donáth Péter*-, illetve a *Köszeg Ferenc*-féle szemináriumokról.³⁶

Donáth Péter festő, a hatvanas évek művészi avantgárdjának képviselője, nem tartozott a „Lukács-óvodához”. Az „óvodistákkal” Kenedi Jánoson keresztül ismerkedett meg, aki – szintén utaltam rá – *kültagja* volt a „Lukács-óvodának”, mivel nem járt a filozófia szakra, sőt egyetemre sem.³⁷ Kenedi nem a marxista tradíció felől érkezett ebbe a társaságba, hanem a hatvanas éveknek egy másfajta világából, a *hippi* kultúrából. 1968 előtt – saját bevallása szerint – nem ismerte a reneszánsz marxistákat; a társasággal 1968 őszén ismerkedett meg. Tőle származott az az ötlet, hogy lakásszemináriumot kellene tartani. Ezért is kereste föl Donáth Pétert – már Bence és Kis társaságában. (Donáth Péter felesége, *Gáspár Zsuzsa* az akkori legendás kulturális centrum, az *Egyetemi Színpad* egyik vezetője volt. 1969-ben eltávolították munkahelyéről, s ezután 1974-ig a Gyurkó László-féle 25. Színház művészeti titkáráként dolgozott).³⁸

Az ifjúlukácsisták „intézményesen” ekkor találkoztak először más beállítottságú emberekkel (közgazdászokkal, színészekkel, zenészekkel, rendezőkkel, művészekkel stb.), de teljesen nyilvánvaló a Donáth-kör – amely a néhai Vasárnapi Kör mintájára a *Keddi Kör* nevet kapta – elsősorban a Lukács-óvoda fóruma volt.³⁹ Ezt jelezték a megvitatott témakörök is. Hosszú időn keresztül tartott például a terrorizmus és a politikai terror természetéről folytatott vita, amelynek középpontjában az a lukácsi probléma állott, hogy *szabad-e a jót erőszakkal megvalósítani*.

További témák voltak: kultúra és ellenkultúra; a szakszervezetek kérdése (az idősebb Lukács egyik közkedvelt témája);⁴⁰ a magyar progresszió a századfordulón; a készülő

³⁶ Bővebben lásd erről: Csizmadia, 1995. Monográfia, 42-44.

³⁷ Kenedi János idézi fel mindezt. Lásd: Csizmadia, 1995. Interjúk, 198-206.

³⁸ Uo. 212.

³⁹ A Kör 1970 őszétől 1973 tavaszáig működött.

⁴⁰ Vö. Lukács György politikai végrendelete. Társadalmi szemle, 1990. 4.

Überhaupt egyes fejezetei; az antiszemitizmus és a zsidókérdés; cigánykérdés; nemzet, nemzetfogalom, kisebbségi kérdés. A visszaemlékezők egybehangzó állítása szerint ezek a viták *politikusak*, de *elvontak* voltak, és kevésbé foglalkoztak a Kádár-rendszer aktuális problémáival. Mindez alátámasztani látszik azt a korábban már megfogalmazott feltételezésemet, miszerint 1968 után a „Lukács-óvoda” érzékelte ugyan, hogy a (reneszánsz) marxizmusnak nincsen társadalmi címzettje, de az önképzőkör tematikája – legalábbis a 70-es évek elején – nem arra irányult, hogy *új címzetteket* találjanak, hanem arra, hogy – hangsúlyozottan elvont szinten – levonják 1968 tanulságait, s valamiféle *közös identitásra* tegyenek szert.

Időben később, 1972 őszétől indult meg Kőszeg Ferenc lakásán az *esztétikai* szeminárium. Kőszeg korábban, 1968 előtt szintén nem tartozott a lukácsistákhoz. Néhány évvel idősebb volt a „Lukács-óvoda” tagjainál; akkor fejezte be az egyetemet, amikor a Bence–Hamburger-féle évfolyam bekerült. 1963-tól kezdve a Szépirodalmi Kiadónál dolgozott, kapcsolatai főként irodalmár értelmiségi körökkel voltak. Kenedi Jánost viszont a hatvanas évek eleje óta ismerte, s amikor Kenedi megismerkedett Kissel és Bencével, rajtuk keresztül bekapcsolódott a Donáth Péter-körbe is. 1970 tavaszától Bence és Kenedi nála is lakott.⁴¹

A Fodor Géza által kitalált esztétikai szeminárium fő kérdése az volt – mintegy a Donáth-szemináriumra reflektálva –, hogy *rehabilitálható-e az esztétika*. Hogy ez egyáltalán miért jelentett problémát, érthetővé válik, ha emlékeztetek: az „óvoda” tagjai szinte valamennyien foglalkoztak esztétikai-irodalmi-művészeti kérdésekkel. 1968 után azonban világossá vált, hogy az esztétikai látásmód gyorsan *politizálódik*, s kiderült: nagyon különböző emberek *szorultak be* az esztétika „utcájába”. Ez a szemináriumsorozat mégis tisztán esztétikai kérdésekről folyt, *Brecht, József Attila, Thomas Mann, Shakespeare, Tarkovszkij, Gabriel Garcia Márquez, Andrzej Wajda, Leonardo da Vinci, Pilinszky, Mozart, Tandori, Bulgakov, Jancsó Miklós* voltak a fő témák.⁴²

E két szeminárium jelentette az ifjúlukácsista *filozófusok* és a fiatal *esztéta* és művész értelmiség két fő találkozási helyét. A szemináriumok funkciója elsősorban az volt, hogy közös *magatartási kultúrát és identitást* alakítsanak ki a résztvevőkben. Ennek a generációs identitásnak a szerepe akkor növekszik meg, amikor az óvoda tagjai véglegesen leválnak az iskoláról,⁴³ illetve amikor az 1973-as „filozófus-per” után az

⁴¹ Lásd erről. Interjú Kőszeg Ferencsel, Csizmadia, 1995, Interjúk, 129-133.

⁴² Csizmadia, 1995. Monográfia, 45.

⁴³ Lásd: Csizmadia, 1995. Monográfia, 48-52.

óvodisták is marginalizálódni kezdenek.⁴⁴ Szó sincs ekkor még ellenzéki szerepről, az majd csak 1977-ben, az első Charta aláírással válik egyértelművé.⁴⁵

A filozófus-történet további értelmezési keretei

Az 1970-es évek első felében annak a kulturális és politikai mintának a megalapozása történik, ami miatt a későbbi ellenzék oly sikeressé válhatott. De mi is ez a kulturális és politikai minta? Írásom utolsó részében ezt igyekszem bemutatni. Végtere is mit tár fel számunkra a filozófus-történet? Ebben a részben 1968-at szélesebb trend részeként értelmezem. Így a fentebb bemutatott filozófus-sztori is új, tágabb értelmezést nyerhet.

Két szerzőt hívok segítségül, akik ugyan nem 1968-kutatók, nem a téma specialistái, viszont mindketten ezt a tágabb megközelítést alkalmazzák, s egy ilyen megközelítésben ejtenek szót 1968 szerepéről és az 1968-as mozgalmak hatásairól. Egyikük sem ejt szót a magyar fejleményekről, s különösen nem a magyar filozófusokról, így amit a Lukács-óvoda 70-es évekbeli tovább-fejlődéséről írok, az saját értelmezésem.

Az egyik szerző *Immanuel Wallerstein*, akit a hazai közönség elsősorban az 1980-as évek közepén megjelenő világrendszer-könyve alapján ismer (Wallerstein, 1991). A másik szerző pedig *Ivan Krastev*, aki az elmúlt két évtizedben számos fontos könyv és tanulmány szerzője, s aki azért is érdekes számunkra, mert (bolgár lévén) eléggé jól ismeri belülről a térséget és képes empatikus gondolkodásra. Őt egy a 2000-es évek végén megjelenő tanulmányával (Krastev, 2007) idézem meg.

Wallerstein tanulmányának címe: A nemzeti fejlődés koncepciója (*The Concept of National Development*). A szöveg egy tágabb időszakot (1917-1989) tekint át, s erre a teljes időszakra vonatkoztathatjuk dolgozatának címét. Tanulmányában a szerző nem kevesebbet állít, mint hogy 1968 az *első* jelzés a világrend adott állapotának kimerülésére. A dolgozat megírásának ideje fontos támpont számunkra, hiszen manapság világrendet az 1945-ben létrejövő liberális korszakkal szokás azonosítani (Kundnani, 2017; Mazarr, 2018). Ám a dolgozat megszületésének idején még messze nem annyira elterjedt a liberális világrend fogalma, mint napjainkban, sőt inkább egy teljesen másfajta elméleti álláspont az uralkodó. Ennek egyik eleme olyan megközelítés, amely abból indul ki, hogy ha van is világrend, az nem egypólusú és egyideológiai, hanem legalább kettős. A másik elem pedig ami meghatározza ezt a világrendet: a nemzeti fejlődési forma.

⁴⁴ Uo. 63-66.

⁴⁵ Uo. 98-102.

Wallerstein tézise, hogy 1968-as világméretű megmozdulások az első látványos jelei az 1918-ban létrehozott világrend kimerülésének. Ennek a világrendnek az alapja egyébként az I. világháborútól egy hallgatólagos wilsoni-lenini megegyezés a periféria népeinek centrumhoz kötésében (Wallerstein, 1991: 518). A szerző a hidegháborús irodalomban nem megszokott módon nem a két nagyhatalom szembenállását, hanem a közöttük lévő bizonyos azonosságokat hangsúlyozza, mindezekelőtt azt, hogy a befolyásuk alá kerülő perifériák esetében egyfajta fejlesztő állam stratégiáját alkalmazzák. Ennek a fejlesztő stratégiának az 1960-as évek a legsikeresebb időszaka, mikor is a gyarmati rendszerek megszűnésével a „*developmentalistá-nak*” nevezett konszenzus tökéletesen működik.⁴⁶ De ezt a hosszú ideje tartó, s a 60-as években még meg is erősödő megegyezést – folytatja – két nagy megrázkódtatás is éri. Az egyik maga 1968. A másik a jóléti állam korával szembeni gazdasági stagnálás az 1970-es évektől. Most csak az elsőről röviden: 1968 feltöri az „ideológiai páncélt”, ami övezte a nemzeti alapú fejlődést és fejlesztést és kipukkasztja a wilsoni-lenini elveken nyugvó „developmentalista” ideológiát (Uo.: 525).

De 1968-nak ez a korszakformáló szerepe nem az azonnali hatásában mutatkozik meg, hiszen a világméretű – Wallerstein által forradalminak tekintett – mozgalmak szinte kivétel nélkül mindenütt elbuknak. A hatás tehát nem azonnali, hanem *késleltetett*, hiszen, ha 1968 el is bukik, az 1970-es évek első felétől egyre inkább veszít népszerűségéből a fejlesztés és fejlődés ideológiája és az évtized közepétől egy teljesen másfajta elveken nyugvó, immár a nyugat-európai demokratikus normákat érvényesíteni kívánó nagy demokratizálódási hullám kezdődik Latin-Amerikában és Dél-Európában (Hagopian-Mainwaring, 2005; Higley-Gunther, 1991; Gunther-Diamandouros-Puhle, 1995). Ez a katonai diktatúrák kimerülésének és a nyugatias demokratikus átmenetek korszaka, és Wallerstein írásának érdekessége nem az, hogy egyik vagy másik demokratizálódó országot elemzi, hanem az, hogy összekapcsol és egymásra vonatkoztat három dolgot: a *political development* ideológiájára épülő 60-as évtizedet, 1968-at és – 68 megtermékenyítő hatásával – a 70-es évekbeli demokrácia-épüléseket. A középső elem, 1968 tehát itt annyiban fontos, hogy az akkor létező intézményes rend elleni lázadás megteremtí a demokráciáról s benne a társadalomról való gondolkodás új formáját. Míg a 60-as évek uralkodó demokráciaelméletei fogékonyak a demokrácia helyi sajátosságaira, azaz fennen hirdetik,

⁴⁶ A developmentalizmus az 1960-as évek ún. „nagy elmélete”, amely a fejletlenebb államoknak a fejlett kapitalista országok általi felfejlesztésére irányul. Lásd erről: Johnson, 2010.

hogy a demokrácia nem csak nyugati elveken alapulhat,⁴⁷ addig pár évvel később már másfajta elméletek kerülnek forgalomba, s ezek már erőteljesebben propagálják a *nyugati* típusú demokráciák eszméjét, mint elődeik.

Ennek az új felfogásnak talán az első példája *Dankwart Rustow* híres tanulmánya (Rustow, 1970). Ebben a szerző olyan személetet és fogalomkészletet alkalmaz, amelyet majd az 1989-90-es átmenet során fedeznek fel igazán a „tranzitológusok”.⁴⁸

Nincs ismeretem arról, ezt a munkát ismerhették-e a Lukács-iskola és -óvoda tagjai – feltehetőleg nem. Akár ismerték azonban, akár nem, az nyilvánvaló, hogy 1968 után az itthoni filozófus-elitnek is le kellett reagálnia, hogy a világ megváltozott a 68 előtti világhoz képest, és a jövőben már nem az lesz a kérdés, a szocializmus meddig és hogyan újítható meg, hanem az, hogy a nyugati típusú demokráciával kapcsolatos elméletek begyűrűzését meddig lehet feltartóztatni. Miután a 70-es évtizedben egyre inkább háttérbe szorulnak a különféle fejlődélméletek, illetve a szocializmus önfejlődésében és versenyképességében bízó teóriák, a kérdés csak az, hogy Kelet-Közép-Európa marxista reformelitjei *mikor* jutnak el ezekhez az új demokráciaelméletekhez, azaz mikor lépnek ki a reformmarxizmus sokáig üdvözítőnek tűnő paradigmájából.⁴⁹

Áttérve *Ivan Krastev* dolgozatának elemzésére (Krastev, 2007), megállapíthatjuk, ő másfajta „nagyobb távlatból” értékeli, s a liberális konszenzus „váratlan” kimerülését konstatálja a 2000-es évek második felében. Krastev előtt persze *Fareed Zakaria* már jóval korábban megállapítja ugyanezt,⁵⁰ de nagy különbség köztük, hogy míg Zakaria a sorban felbukkanó illiberális tendenciákat a liberális demokrácia *válságjeleként*, addig Krastev *sikere példájaként* tekinti (Krastev, 2007: 58). A tanulmány igazi novuma azonban nem is ennek megállapítása, hanem az 1968-as és a 2000-es szituáció összehasonlítása. A szerző ugyanis hasonlóságokat lát a 2000-es évek második felének illiberális populizmusa, és 1968 általa ugyancsak populistának nevezett mozgalmi között.

Krastevet az a kérdés izgatja, hogy hogyan lehetségesek lázadások *sikeres* korszakokban. Merthogy az 1945-től 1968-ig tartó korszak gazdaságilag és intézményesen sikeres, ahogyan az 1990-től 2007-ig tartó korszak is. Válasza az, hogy nem mérhető minden gazdasági eredményekkel, mert Nyugat-Európában az 1968 előtti két évtized

⁴⁷ A korszak egyik vezető politikatudósa, *Lucien Pye* a nyugati és a nem nyugati demokráciákról ír tanulmányokat. Lásd: Pye, 1958 és 1965. Bővebben: Csizmadia, 2017: 55-61.

⁴⁸ Rustow elméletéről bővebben: Csizmadia, 2017: 62-65.

⁴⁹ Hogy az áttérés mennyire nem, gyorsan következett be, arra épp tanulmányunk főszereplői adnak példát, hiszen közülük sokan még a 70-es évek második felében is marxistaként kritizálják a fennálló rendszert.

⁵⁰ Zakaria, 1997.

egyfajta „léleknélküli pragmatizmus” jegyében telt, amikor a politika elveszítette morális alapjait (Krastev, 2007: 61).⁵¹ E léleknélküliségre és a morális alapok hiányára reagált 1968 sokszínű nemzedéke, mint ahogy hasonló a 2000-es évek második felének reakciója is.

A két időszak mainstream-ellenes megmozdulásainak közös gyökere, hogy egyik sem tartja emberközelinek a fennálló rendszert, s ennek jeleként mindkét korszakban látványos *ellenkulturális* minták jelennek meg a fennálló hatalmi konstrukcióval szemben. Ugyanakkor Krastev e hasonlóságon túl már a különbségeket regisztrálja a két kulturális lázadás mintázata között. Míg 1968 „populista forradalma”⁵² arra épül, hogy a másik ember *nem olyan*, mint mi, a 2000-es évekbeli „forradalomban” az domborodik ki, hogy a másik ember *pontosan olyan*, mint mi (Uo). Míg az 1960-as évek kulturálisan az *egyén*, addig a 2000-es évek a *közösség* felszabadításáról szólnak. Azt is mondhatnánk: az előbbiben a liberalizmus, az utóbbiban a konzervativizmus „eredeti felhalmozása” történik meg. Ideológiai tartalmuk alapvetően más. S hogy miért? Azért, mert 1968-ig nem annyira az egyénről és a liberalizmusról, mint inkább a demokráciáról; míg 1990 után nem annyira a demokráciáról, mint inkább a liberalizmusról szól a korszellem.

Egyértelmű, hogy történetünk főhősei ahhoz a folyamathoz kapcsolódnak majd a 70-es években, amikor Nyugat-Európában megtörténik a hangsúlyváltás, vagy pontosabban aránymódosulás – a *liberalizmus* javára. Tulajdonképpen az igazi nóvumot ez jelenti ebben a történetben: nem pusztán a marxizmustól kezd elszakadni az ifjúlúkácsisták társasága, de eljut az 1960-as években mainstreamnek tekinthető demokrácia-felfogáshoz is. E demokráciafelfogás Magyarországon eminens módon termelte ki a *szocialista* demokrácia fogalmát.⁵³ Ez a demokrácia-típus egyértelműen a Wallerstein által megfogalmazott fejlődés- és fejlesztésközpontú ideológia terméke, s voltaképp a Kádár-rendszert sokáig azt tartja életben, hogy megvan neki ez a „wilsoni-lenini” támasza. 1968 üzenete magyar vonatkozásban azonban éppen az, hogy a kényelmes és örökösnek hitt „szocialista demokrácia” nincs biztosítva a kihívókkal szemben. S ettől kezdődően csakis az a kérdés, mikor jelenik meg egy olyan politikailag is számottevő csoport, amely önmaga működését nem a szocialista

⁵¹ Történeti érdekesség, hogy Krastevhez hasonló indoklást ad *Szekfű Gyula*, amikor Magyarország történelmi fejlődésének anomáliáiról beszél. Szerinte „ha azt keressük, hol veszítettük el az utat, akkor azt a pontot kell megkeresnünk, ahol a demokratikus intézmények működése lelketlen rutinná, mechanikává lett, s ahol ezek az intézmények nem voltak immár képesek az egyén és társadalom jogos igényeinek kielégítésére”. Lásd: *Szekfű*, 1983: 36.

⁵² Ő ezt a forradalmat is populistának nevezi, mert az „emberek” nevében a betokosodott viszonyok és elitek ellen zajlott. Vö. *Krastev*, 2007: 61.

⁵³ Kiváló monográfia a Kádár-rendszer és a szocialista demokrácia kapcsolatáról: *Pap*, 2017.

demokrácia kereteiben, hanem azon túl, például a liberális demokrácia szószólójaként képzeli el.

1968 után tehát a folyamatok logikája abba az irányba visz, hogy 1968 fentebb megfogalmazott tanulságaihoz itthon is alkalmazkodni kell. S ez az alkalmazkodás – váratlan módon – *kétirányú*. Nincs itt módomban kitérni arra, hogy miközben a felszínen az MSZMP monolit és retorziókat alkalmazó testületként jelenik meg,⁵⁴ a 70-es évek végére, a 80-as évek elejére egy sokkal tagoltabb pártvezetés jelenik meg, amely már maga is keresi a lehetőségét a nyugati folyamatokhoz való alkalmazkodásra. Ez az MSZMP-s előre menekülés, amelyre már korábbi munkáimban is felhívtam a figyelmet.

De számunkra most az ifjú filozófus-disszidencia az igazán érdekes. Miképpen reagálnak ők 1968-ra, annak kulturális felszabadító hatására? A Lukács-óvodából a 70-es évek közepére, második felére kinövő fiatal generáció elévülhetetlen érdeme, hogy szívós munkával elérik majd, hogy felhalmozzák mindazokat az előfeltételeket, amelyek egy fejlett nyugati társadalomban már a 60-as években rendelkezésre álltak. Most a teljesség igénye nélkül mindössze két ilyen előfeltételt említek meg. Az egyik az *ideológiai* pozícióváltás, annak a szemléletnek a hazai meghonosítása, amely a 60-as évek fejlesztő ideológiája után a demokrácia univerzálissá tételéről szól. Ezzel az ideológiával 1975-ben, a helsinki konferencia kapcsán találkoznak a fiatal disszidensek, s ettől kezdődően az emberi jogok lesz az egyik gondolati pillér, amely új tartalmat ad gondolkodásuknak és hozzásegíti őket, hogy ők legyenek – ahogy egyikük később megfogalmazza – az „emberi jogok őskeresztényei”.⁵⁵

Az új ideológiai tartalom azonban nem lett volna elegendő a későbbi ellenzéki megszerveződéshez. Ehhez kellett még egy fontos dolog, ami csíraformában már a 60-as években is megvolt. Ezt interperszonális kapcsolatoknak, személyközi hálózatok kialakításának neveztem. A 60-as évek lején ez a hálózati kapcsolatrendszer a lukácsista táboron belül figyelhető meg, az 1970-es elejétől azonban új csoportok is bekapcsolódnak a szerveződésbe és a kezdetben nagyon szűk kör elkezdi terjeszkedni. Természetesen ne hatalmas nagyságrendre gondoljunk, hanem néhány száz fős személyi kiterjedtségre, de ez a szám mégis elegendő volt ahhoz, hogy a demokratikus ellenzék képes legyen majd egy folyamatos mozgósításra, szervezett fellépésre alkalmas hálózatként, *network*-ként működni.⁵⁶

⁵⁴ Erről tanúskodnak a disszidensek ellen foganatosított permanens szankciók.

⁵⁵ Az emberi jogok és a disszidensek korai találkozásáról bővebben lásd: Csizmadia, 1995, Monográfia, 84-87.

⁵⁶ Erről bővebben: Csizmadia, 2015.

Ez pedig nagyon fontos erőforrás lett, ami nagymértékben kötődik 1968-nak a Krastev által megállapított lényegéhez: számunkra az az ember fontos, aki *más*, mint mi vagyunk. Azzal, hogy a reformmarxisták előbb áthidalták a kommunista és a polgári háttérből eredő – szinte osztálykülönbség-szintű – ellentéteket, bizonyították, hogy számukra fontos értéké válhat a tőlük különböző ideológiát valló ember. Ezt követően megindulhatott a tájékozódás a másfajta diszciplínákban (nem filozófusként vagy esztétaként) működő értelmiségiek (szociológusok, jogászok, történészek, írók stb.) felé, majd pedig az egész szerveződés elkezdte keresni nemzetközi kapcsolódásait is.⁵⁷

Alternatív ideológiájával és hatékony önszerveződési képességével volt képes a demokratikus ellenzék az MSZMP valódi vetélytársává válni a 80-as évekre, majd pedig le is győzni az állampártot. De ez a győzelem nem a semmiből jött. A demokratikus ellenzék rendszerváltó teljesítménye mögött minimum húsz év előtörténete és tudatos elhatározása áll. Az, hogy Magyarországon a demokráciának voltak értő szószólói az átmenet idején, nagyrészt azzal függött össze, hogy 1968-tól volt egy hálózat, amely szembement a kezdeti nehézségekkel és először a második, majd pedig az első nyilvánosság számára tudta felkínálni azokat a mintákat, amelyeket húsz éves fejlődése során megtanult. Az *ellenhatalomból* így lett az első szabad választáson tényleges hatalom.⁵⁸

⁵⁷ Vö. Kende Péter interjú. Csizmadia, 1995, Interjúk, 38–48.

⁵⁸ Az ellenhatalom, vagy a hatalom nélküliek hatalma kifejezést legerőteljesebben *Václav Havel* fogalmazta meg. Havel, 1991.

Irodalom

Bence György-Kis János (1991): *Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás. Európai Protestáns Szabadegyetem – Századvég, Bern-Budapest.*

Bischof, Günther (2010): *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968. Lexington Books.*

Crouch, Colin – Pizzorno, Alessandro (1978): *The Resurgence of Class Conflict in Western Europe since 1968. Palgrave MacMillan, UK.*

Csizmadia Ervin (1990): *Milyen ellenzék legyen Magyarországon? A beszélő 1982-84-es vitája, I-II. Kritika, március, 5-8. és április, 28-31.*

Csizmadia Ervin (1991): *Ellenzékiség a „puha” diktatúrában. Kritika, április, 9-11.*

Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék. Monográfia, Interjúk, Dokumentumok. T-Twins Kiadó.*

Csizmadia Ervin (1997): *A radikális ellenzék születése. A Charta '77 aláírási akció. História, szeptember-október, 27-28.*

Csizmadia Ervin (1998): *Elyomatás és ellenhatalom. A demokratikus ellenzékéről. Mozgó Világ, augusztus, 19-22.*

Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben. Századvég Kiadó.*

Csizmadia Ervin (2015): *The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's: External and Internal Effects and Resources. Intersections, 4. 119-138.*

Csizmadia Ervin (2017): *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, és ha igen, hogyan? Gondolat Kiadó.*

Gouldner, Alvin (1980): *The Two Marxism. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory. Palgrave.*

Hagopian, Francis – Mainwaring, Scott P. (2005): *The Third Wave Democratization in Latin-America. Advances and Setbacks. Cambridge University Press.*

Havel, Václav (1991): *A kiszolgáltatottak hatalma. Madách Kiadó, Pozsony.*

Higley, John – Gunther, Richard (1991): *Elites and Democratic Consolidation in Latin-America and Southern Europe. Cambridge University Press.*

Johnson, Kelley (2010): *Developmentalism Then and Now: The Origins and Resurgence of an Enduring Grand Theory. In: Grand Theories and Ideologies in Social Science. Howard J. Wiarda ed. Palgrave-MacMillan.*

Krastev, Ivan (2007): *Is East-Central Europe Backsliding? The Strange Death of the Liberal Consensus. Journal of Democracy, October, 56-63.*

Krausz Tamás szerk. (2010): Lukács György és a szocialista alternatíva. L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány.

Kundnani, Hans (2017): What is the Liberal International Order? German Marshall Fund of the United States. <http://www.gmfus.org/publications/what-liberal-international-order>

Mazarr, Michael J. (2018): The Real History of the Liberal Order. Neither Myth Nor Accident. Foreign Affairs. August. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2018-08-07/real-history-liberal-order>

Pap Milán (2017): Kádár demokráciája”. Politikai ideologia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban. NKE: Molnár Tamás Kutatóközpont. 2015.

Pye, Lucian W. (1965): The Concept of Political Development. Annals of the American Academy of Political and Social Science. March, 1-13.

Pye, Lucian W: (1958): The Non-Western Political Process. The Journal of Politics, Augustus, 468-486.

Richard Gunther, Nikiforos P. Diamandouros, and Hans-Jürgen Puhle (1995): The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective, New Southern Europe. Baltimore; London: Johns Hopkins University Press.

Rustow, Dankwart A. (1970): Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. Comparative Politics, April, 337-363.

Seidman, Michale M. (2004): The Imaginary Revolution. Parisian Students and Workers in 1968. Berghahn Books.

Szabó Miklós (1989): Politikai kultúra Magyarországon 1896-1989. Medvetánc Könyvek, 1989.

Szekfű Gyula (1983): Valahol utat veszítettünk. In. Forradalom után. Gondolat Kiadó.

Wallerstein, Immanuel (1991): The Concept of National Development 1917-1989: Elegy and Requiem. American Behavioral Scientist. March, 517-529.

Williams, Kieran (1997): The Prague Spring and its Aftermath. Czechoslovak Politics, 1968–1970. Cambridge University Press.

Zakaria, Fareed (1997): The Rise of Illiberal Democracy. Foreign Affairs, November/December, 22-43.

FARKAS ATTILA

A Fidesz és 1968. Orbán Viktor és Cohn-Bendit „vitája”

1968 mozgalmas év volt a világpolitikában. Akár kelet felé, akár nyugatra tekintünk vissza, a vasfüggöny mindkét oldalán a történelmet befolyásoló tüntetéssorozatok történtek. Esszémben először röviden összefoglalom az amerikai, a francia és a csehszlovák 1968-as eseményeket, a közös vonások, attitűdök szempontjából. Ez azért fontos, hogy megértsük mit jelentett 68 szelleme keleten és nyugaton. Ezután összehasonlítom, hogy a Fidesz hogyan vélekedett 1968-ról a rendszerváltás idején és napjainkban. Ahogyan a 90-es évek elején a Fidesz átpozicionálta magát a magyar pártrendszerben, úgy változott a véleménye 1968-ról is. Látni fogjuk, hogy ameddig az 1990-es évek elején ugyanazokat az értékeket, attitűdöket tartotta fontosnak a Fidesz, mint ami a 68-as generációt is jellemezte, addig a 2010-es évek óta szinte ellenséggént kezeli őket. Ezt támasztja alá a miniszterelnök számos megszólalása, amelyeket az esszémben elemezni fogok. Kiemelkednek az erről szóló viták közül azok, amelyekben *Daniel Cohn-Bendittel* csap össze az Európai Parlamentben. A miniszterelnök ekkorra már egyértelműen szembe helyezi magát a 68-as értékekkel és a 68-as politikusokkal is. Az esszém végén tartalomelemzés módszerével mutatom be, hogy miként jelent meg 1968 a magyar médiában, mi az, amit a magyar emberek érezkelhettek 68-ról.

1968 szelleme nyugaton és keleten

1968 fordulópont volt a huszadik század második felében. A második világháború óta felnőtt egy új generáció, amely már békében tölthette el gyerekkorát, fiatal éveit. A kétpólusúvá vált világban más és más okokból, de 1968 mind a nyugati, mind a keleti államok történelmében kiemelt jelentőséggel bír.

Az Egyesült Államokban a *második világháború után egyre inkább* megerősödött az afroamerikai polgárjogi mozgalom, amely a 60-as évekre teljesedett ki igazán. (Kurlansky, 2006). Óriási jelentősége lett az amerikai politikában és országos szintre emelkedett. Mi sem mutatja jobba a mozgalom jelentőségét, hogy Martin Luther King 1963-as washingtoni beszéde a mai napig hivatkozási alap, ha az állampolgári jogokról témaköréről van szó. 1968 volt az az év, amikor a mozgalom vezetőjét, emblematikus alakját Martin Luther Kinget, aki éppen egy sztrájkot kívánt támogatni jelenlétével, lelőtték. A hírre ország szerte zavargások kezdődtek (Karádi, 1994).

Ha visszatekintünk a 60-as évek amerikai külpolitikájára, akkor az első esemény, amely gondolatunkban felbukkan, minden bizonnyal a vietnámi háború lesz. A 60-as évek elejétől egyre inkább fokozódott az amerikai jelenlét Vietnámban, amely *Lyndon B. Johnson* elnök